

O‘ZBEK PAREMIYALARIDA QOFIYA VA RITMNING LINGVOPOETIK HAMDA SEMANTIK SIMMETRIYANI HOSIL QILISHDAGI O‘RNI

Hikmatova Nilufar Hamidullo qizi

Ingliz tili o‘qituvchisi

Navoiy shahar 11-AFCHO‘IM

<https://doi.org/10.5281/zenodo.22638149>

Qabul qilindi: 1-sentabr 2026-yil • Ma’qullandi: 3-sentabr 2026-yil • Nashr qilindi: 5-sentabr 2026-yil

Annotatsiya.

Maqolada o‘zbek xalq maqollari va matallari (paremiyalar) tarkibidagi qofiya va ritm tizimining lingvopoetik va semantik xususiyatlari tadqiq etiladi. Paremiyalarning ixcham shaklda chuqur falsafiy ma’no tashishi, ularning xotirada tez muhrlanishi hamda nutqiy jozibadorligini ta’minlovchi yetakchi omillar sifatida ritmik va qofiyaviy simmetriya tahlil qilinadi. Maqolada o‘zbek paremiyalarining strukturaviy-semantik qurilishi lisoniy va poetik aspektida yoritilgan.

Kalit so‘zlar:

paremiya, maqol, matal, lingvopoetika, semantik simmetriya, ritm, qofiya, sintaktik paralellizm.

Xalq og‘zaki ijodining eng qadimiy va ommabop janrlaridan biri bo‘lgan paremiyalar (maqol va matallar) asrlar davomida shakllangan hayotiy tajribalar, falsafiy xulosalar va milliy qadriyatlarining lisoniy in’ikosidir. Paremiyalarning asosiy xususiyatlaridan biri ularning tarkibiy jihatdan mukammal, shaklan ixcham va mazmunan tugal bo‘lishidir. Bu ixchamlik va barqarorlik tasodifiy kelib chiqmagan, balki tilning ichki poetik imkoniyatlari – ritm va qofiyaning o‘zaro uyg‘unligi asosida shakllangan.

Tilshunoslik va adabiyotshunoslikning chorrahasida turgan lingvopoetika sohasi badiiy va xalqchil matnlarning estetik funksiyasini, til birliklarining ekspressiv imkoniyatlarini o‘rganadi. O‘zbek paremiyalarining lisoniy tabiatini tahlil qilish, ularda ritm va qofiya kabi poetik vositalarning shunchaki bezak emas, balki semantik simmetriyani (ma’noviy mutanosiblikni) yuzaga keltiruvchi yetakchi konstruktiv omil ekanligini ko‘rsatadi. Ushbu tadqiqotning dolzarbligi paremiyalarni nafaqat leksik-semantik tomondan, balki ularning strukturaviy-kompozitsion va fonopoetik yaxlitligi nuqtai nazaridan tizimli tahlil qilish zarurati bilan belgilanadi.

Paremiologiya sohasida olib borilgan ilmiy tadqiqotlar (masalan, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, Sh.Shomaqsudov kabi olimlarning ishlari) maqollarning estetik quvvati va tarbiyaviy ahamiyatini yuqori baholaydi. Biroq, paremiyalarning lisoniy poetikasi, xususan, tovush qurilishining ma’no bilan munosabati hamon chuqur tahlillarni talab qiladi.

Lingvopoetik nuqtai nazardan, paremiya – bu minimal darajadagi sintaktik yaxlitlik bo‘lib, u maksimal darajadagi semantik yukni tashiydi. Maqollarning asrlar davomida o‘zgarmay, variantdorlik saqlangan holda bizgacha yetib kelishining siri ularning "formulali" tabiatidadir. Bu formulani ushlab turuvchi asosiy karkas esa ritm va qofiyadir. Ritm gap bo‘laklarining ma’lum tartibda joylashishini (sintaktik paralellizm) ta’minlasa, qofiya ushbu qismlarni fonetik va semantik jihatdan bir-biriga bog‘laydi.

Ritm – bu ma’lum lisoniy yoki poetik birliklarning (tovushlar, bo‘g‘inlar, urg‘ular, sintaktik konstruksiyalar) vaqt va makon munosabatida muntazam ravishda takrorlanishidir. O‘zbek paremiyalari asosan ohangdor nutq (saj’) yoki barmoq vazni tizimiga yaqin ritmik qurilishga ega.

Paremiyalarda ritm ko'p hollarda sintaktik paralellizm bilan yonma-yon keladi. Sintaktik paralellizm gap qismlarining bir xil model asosida qurilishidir. Bu qurilish bevosita semantik simmetriyani, ya'ni ma'nolarning o'zaro muvozanatlashuvini (monandlik yoki zidlik asosida) yuzaga keltiradi.

Misol keltiraylik: "Mehnat — baxt keltirar, dangasalik — taxt ketirar". Ushbu maqolning ritmik va semantik tuzilishini tahlil qilsak, quyidagi manzarani ko'ramiz:

- ✓ *Sintaktik simmetriya*: Har ikki qism ham Ega + Ob'ekt + Kesim modelida qurilgan.
- ✓ *Ritmik muvozanat*: Birinchi qism ham, ikkinchi qism ham bir xil miqdordagi bo'g'indan ($5 + 4 = 9$ bo'g'in) iborat bo'lib, nutqiy to'xtamlar (pauzalar) mos keladi.
- ✓ *Semantik antiteza (zidlik)*: "Mehnat" so'zi "Dangasalik"ka, "baxt" so'zi "taxt"ga, "keltirar" esa "ketirar"ga qarshilantirilgan.

Bu yerda ritm va sintaktik qurilish shunchaki shakl emas. Agar ritm buzilsa, masalan, maqolni "Mehnat inson hayotiga baxt olib keladi, dangasalar esa bor yo'g'idan ayriladi" tarzida ifodalasak, informatsiya saqlanadi, lekin uning paremik tabiati va semantik simmetriyasi yo'qoladi. Ritm fikrni kristallashtiradi va uning ta'sir quvvatini oshiradi.

Boshqa bir misol: "Yaxshi topib gapirar, yomon qopib gapirar". Bu yerda ham Yaxshi - Yomon (antonomik simmetriya), topib - qopib (qofiyaviy va alliteratsion uyg'unlik) zanjiri parallel sintaktik qurshovda ritmik tarzda harakatga kelmoqda.

Qofiya – she'riy yoki ohangdor matn satorlari (yoki qismlari) oxiridagi tovushlar ohangdoshligidir. Paremiyalarda qofiya faqat satr oxiridagina emas, balki ichki qofiyalar shaklida ham faol namoyon bo'ladi.

O'zbek paremiyalarida qofiya quyidagi muhim funksiyalarni bajaradi:

- *Mnemotexnik funksiya (Eslab qolish yengilligi)*: Qofiya inson xotirasi uchun "ilmoq" vazifasini o'taydi. Tovushlarning o'xshashligi fikrni miyada mustahkamlaydi.

- *Kompozitsion funksiya*: Maqolning ikki yoki undan ortiq qismlarini yagona semantik-struktura sifatida birlashtiradi.

- *Semantik funksiya*: Qofiyadosh so'zlar matnda eng muhim ma'noviy yukni o'ziga oladi. Ular o'zaro aloqaga kirishib, yangi ma'no qirralarini ochadi.

Masalan: "Ona yurti – oltin beshik" (Bu yerda sintaktik metafora ritmik tarzda berilgan).

"Til – suyaksiz, odami – bezaksiz" (suyaksiz - bezaksiz qofiyasi). Yana bir yorqin misol: "Ko'p bilgan oz so'rar, oz so'rasa ham soz so'rar". Ushbu maqolda oz - soz qofiyasi markaziy o'rin tutadi. Lingvopoetik jihatdan bu yerda nafaqat qofiya, balki so'z o'yini (paronimiya) unsurlari ham bor. "Oz" (miqdor) va "Soz" (sifat, sifatli) so'zlari qofiyalanishi orqali, oz so'rashning mohiyati ijobiy baholanyapti, ya'ni miqdorning sifatga o'tishi qofiya yordamida semantik jihatdan muhrlanyapti.

O'zbek paremiyalaridagi semantik simmetriyani lisoniy tabiati va munosabat turiga ko'ra bir necha tiplarga ajratish mumkin:

A. Antonimik (Zidlik) Simmetriya. Bu tipda ritm va qofiya qarama-qarshi tushunchalarni muvozanatga keltiradi.

- "Oshing qolsa qolsin, yoshing qolsin" (Oshing - Yoshing qofiyasi, hayot va taom munosabatini ifodalashda ma'noviy zidlik/ustunlikni ko'rsatadi).
- "Do'st achitib gapirar, dushman kuldirib" (Ritmik tanaffus va qarshilantirish).

B. Sinonimik (Graduatsion/Kengayuvchi) Simmetriya. Bu yerda ma'nolar bir-birini inkor etmaydi, balki to'ldiradi yoki kuchaytiradi.

- "Er yigitga eshik tor, nomardga keng jahon tor"
- "Yaxshilik — yerda qolmas, yomonlik — yuzda qolmas"

D. Sabab-Oqibat Simmetriyasi. Ritmik qurilishning birinchi qismi sababni, ikkinchi qismi oqibatni ko'rsatadi va qofiya bu munosabatni qat'iy qonuniyat sifatida taqdim etadi.

- "Mehnat qilding — rohat ko'rding" (Qisqa, keskin ritm, assonans va alliteratsiya uyg'unligi).
- "Urug'i toza — mevasi boza".

Shunday qilib, o'zbek xalq paremiyalarining lingvopoetik va semantik tahlili shuni ko'rsatadiki, qofiya va ritm ushbu janrdagi matnlarning shunchaki tashqi estetik qobig'i emas. Ular maqol va matallarning ichki semantik strukturasi bilan uzviy bog'liq bo'lgan, ma'noni shakllantiruvchi va uni tizimlashtiruvchi lingvistik mexanizmdir.

Ritm va sintaktik paralellizm paremiyalarda fikriy muvozanat va tartibni (simmetriyani) ta'minlash, qofiya matn komponentlarini fonetik jihatdan bog'lab, leksik birliklarning ma'noviy yukini kuchaytiradi. Aynan shu sababli, o'zbek paremiyalari asrlar osha o'zining lakonik (ixcham) shaklini, ifodalilik darajasini va xalq xotirasidagi barqarorligini yo'qotmay kelmoqda. Paremiyalardagi lingvopoetik simmetriyani o'rganish o'zbek tilining fonetik, leksik va sintaktik imkoniyatlarini yanada chuqurroq anglashga xizmat qiladi.

Adabiyotlar, References, Литературы:

1. Bozorov, H. (2025). Lingvopoetic and functional analysis of dialectal units in Uzbek folk tales. The *Lingua Spectrum*, 10(1), 5–13. Retrieved from <https://lingvospektr.uz/index.php/Ingsp/article/view/1081>
2. Shomaqsudov Sh., Shorahmedov Sh. *Hikmatnoma O'zbek xalq maqollarining izohli lug'ati*. Nashr-2. – T.: O'zb.ME, 2021.
3. Sodiqova M. *Paremiyalarning struktur-semantik va lingvopoetik xususiyatlari*. – Toshkent, 2018.